

Προβληματισμοί γύρω από τη μέτρηση και την αποτίμηση της ολικής εργασίας των γυναικών

ΞΑΝΘΗ ΠΕΤΡΙΝΙΩΤΗ

Μια άλλη πρωτοτυπία της μελέτης αυτής αποτελεί «... η παραδοχή της ισοδυναμίας, από πλευράς απόδοσης έργου, της γυναικείας προς την ανδρική ημέρα εργασίας. Ελπίζεται ότι σε μελλοντικές μελέτες θα γίνεται χρήση των καινοτομιών αυτών, γιατί διάφορη μέχρι τώρα αντιμετώπιση των θεμάτων αυτών σε ανάλογες μελέτες οδηγούσε σε σοβαρή υποεκτίμηση της προσφοράς εργασίας στο γεωργικό τομέα».

Γ. Κ. ΜΕΛΑ και Δ. ΙΩ. ΝΤΕΛΗ

Τα αγροτικά ημερομίσθια και η απασχόληση στη γεωργία¹

ΔΙΑΧΥΤΗ ΕΙΝΑΙ Η ΠΕΠΟΙΘΗΣΗ, μεταξύ των ερευνητών πολλών κλάδων των κοινωνικών επιστημών, ότι οι αποδεκτοί ορισμοί των κοινωνικών φαινομένων που είναι σε τρέχουσα χρήση δεν συλλαμβάνουν τα νέα μορφώματα των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, που είτε έχουν ήδη εκκολληθεί είτε κυοφορούνται υπό την πίεση των αναδιαρθρώσεων του καπιταλιστικού συστήματος. Οι ορισμοί δεν ανταποκρίνονται στις σύγχρονες ανάγκες επικοινωνίας, τόσο διότι, απηχούν βέβαια, την κοσμοαντίληψη και τις θεωρητικές προκαταλήψεις των επιστημόνων μιας ιστορικής εποχής, όσο και διότι είναι κατασκευασμένοι για να ιχνηλατούν ένα –πεπερασμένο πια– κοινωνικό γίγνεσθαι.

Το απόσπασμα κάτω από την επικεφαλίδα αυτού του άρθρου είναι ένα μόνο δείγμα της αναγνώρισης, στον κλάδο της οικονομικής επιστήμης, ότι οι ορισμοί είναι και προσδιορισμοί των γνωστικών αντικειμένων, καθορισμοί της μεθοδολογίας και περιορισμοί της θεωρητικής ανάπτυξης. Ειδικά όμως για τις μορφές που παίρνει η εργασία των γυναικών, το πρόβλημα των ορισμών ξεκινά πριν από την οικονομική κρίση της τελευταίας δεκαετίας. Για μια μεγάλη περίοδο οι Έλληνες οικονομολόγοι, μιμούμενοι τις μεθόδους και τα μοντέλα των ξένων συναδέλφων τους, απέστρεφαν την προσοχή τους από την πραγματικότητα της παραγωγικής δομής της ελληνικής οικονομίας. Έτσι, για παράδειγμα, όλα τα μακροοικονομικά μοντέλα, που εκτιμήθηκαν για να διαπιστωθεί ο ρυθμός μεγέθυνσης της οικονομίας και η συμβολή των συντελεστών παραγωγής σ' αυτόν, υπολόγισαν την εισροή εργασίας, τουλάχιστον στον γεωργικό τομέα, σε ΙΗΕΑ δηλαδή σε Ισοδύναμες Ημέρες Εργασίας Ανδρών ή σε ΑΠΗΕ (Ανδρικές Παραγωγικές Ημέρες

Εργασίας).² Η εισροή εργασίας των ομάδων του εργατικού δυναμικού πολλαπλασιαζόταν επί ένα συντελεστή μετασχηματισμού, που στην περίπτωση των ενήλικων γυναικών ήταν 0,70, πράγμα που πρακτικά σήμαινε ότι γινόταν δεκτό ότι η ημέρα εργασίας μιας γυναίκας απέδιδε το 70% της ημέρας του άνδρα. Παρ' όλο που υπήρξαν μερικές υπόνοιες ότι τουλάχιστον στη γεωργία «... σε πολλές εργασίες... οι γυναίκες και οι νέοι είναι εξίσου παραγωγικοί με τους ενήλικους άνδρες»,³ η πρακτική αυτή συνεχίστηκε.

Η υποτίμηση της εργασίας των γυναικών δεν παρατηρείται μόνο στον αγροτικό τομέα αλλά και στον αστικό. Έτσι, επί σειρά ετών, στις Εθνικές Γενικές Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας το γυναικείο κατώτατο ημερομίσθιο καθοριζόταν –κοινή συναινέσει εργοδοτών και ηγεσίας της ΓΣΕΕ και με τις ευλογίες του εκάστοτε υπουργού Εργασίας– στο 80% περίπου του ανδρικού,⁴ κάτι που ήταν βέβαια κατάφωρη παραβίαση της στοιχειώδους αρχής της νεοκλασικής θεωρίας ότι ο μισθός πρέπει να αντανακλά τη συμβολή του εργαζομένου στην παραγωγή του προϊόντος, ώστε ο μηχανισμός του μισθού να ασκεί την κατανομητική λειτουργία του στην αγορά. Εδώ, μια αυθαίρετη διοικητική ρύθμιση υποκαθιστούσε αυτή τη λειτουργία. (Το κατώτατο ημερομίσθιο των γυναικών εξισώθηκε με αυτό των ανδρών, το 1973, μετά την εφαρμογή του άρθρου 22 του Συντάγματος για την ισότητα αμοιβών για ίσης αξίας παρεχόμενη εργασία.)

Παρά το γεγονός ότι τόσο στον αγροτικό όσο και στον αστικό τομέα η εργασία των γυναικών αποτιμάται σε κλάσμα της εργασίας των ανδρών, υπάρχει μια ουσιαστική διαφορά μεταξύ των δυο: η εργασία των γυναικών στον μη γεωργικό τομέα είναι, στο μέγιστο μέρος της, ορατή, μετρήσιμη, αμειβόμενη και ασφαλισμένη, ενώ η εργασία των αγροτισσών στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις μετριέται εμμέσως από τα δημογραφικά μεγέθη και, κατά κανόνα, δεν αμειβεται. Δεν μπορούμε παρά να συμπεράνουμε, ότι στο ζήτημα της εργασίας των γυναικών οι εννοιολογικές παραδοχές και οι στατιστικοί ορισμοί που απορρέουν από αυτές, είναι αποτέλεσμα και των αντιλήψεων για τα φύλα αλλά και της ειδικής παραγωγικής δομής της οικονομίας. Αυτό φαίνεται ξεκάθαρα και στην περίπτωση της Ελλά-

Τα ζητήματα που τίθενται προς διερεύνηση είναι πολλά και ενδιαφέροντα: Τι προβλήματα παρουσιάζονται στη μέτρηση και αποτίμηση των άτυπων μορφών εργασίας; Συγκεντρώνονται περισσότερο οι γυναίκες στις άτυπες μορφές εργασίας και, αν ναι, τι επιπτώσεις έχει

δας, αν συγκρίνουμε τη μορφολογία της απασχόλησης στις αρχές του αιώνα και σήμερα. Η μισθωτή εργασία ήταν τότε αρκετά περιορισμένη εφόσον δεν υπήρχε ακόμη σημαντικός βαθμός συγκέντρωσης κεφαλαίου και ούτε τα μεγέθη των μονάδων παραγωγής ήταν τέτοια ώστε να απασχολούν πολλά εργατικά χέρια πέρα από των ιδιοκτητών τους και των μελών της οικογενείας τους. Σήμερα οι μισθωτοί αποτελούν το 50% του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα (και ξεπερνούν το 80% και 90% σε περισσότερη αναπτυγμένες οικονομίες). Η επαγγελματική διάθροιση της απασχόλησης επίσης αντανακλούσε τον αγροτικό χαρακτήρα της οικονομίας και τη σχετική υπανάπτυξη της βιομηχανίας και των υπηρεσιών.

Η εργασία σε πρώιμες καπιταλιστικές οικονομίες δεν εμφανίζει τα χαρακτηριστικά των σύγχρονων μορφών μισθωτής απασχόλησης, όπως π.χ. τα συμβατικά ωράρια εργασίας, την «κανονικοποίηση» της απασχόλησης καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου, γραφειοκρατικές διαδικασίες προσλήψεων και απολύσεων, σύναψη συμβάσεων εργασίας με ρητές εγγυήσεις για εργοδότες και εργαζομένους, βαθμολογικές και μισθολογικές κλίμακες, πρόβλεψη για τα γηρατειά κ.λπ. Είναι, συνεπώς, αφανής και άτυπη. Η βαθμιαία εξάπλωση της μισθωτής εργασίας και η συνακόλουθη θεσμοποίηση και γραφειοκρατικοποίησή της άνοιξε ένα «παράθυρο» στο άδυτο του χώρου παραγωγής και επέτρεψε τη μέτρησή της.

αυτό στην ευημερία τους; Στη σημερινή συγκυρία της οικονομικής κρίσης ευνοούνται οι άτυπες μορφές απασχόλησης (π.χ. στην παραοικονομία) και, αν ναι, οι γυναίκες κατέχουν σημαντικό μερίδιο σ' αυτή την αδήλωτη απασχόληση;

Το σχήμα 1 είναι μια απόπειρα να δειχθεί η μορφολογία της χρονοβόρας και ενεργειοβόρας δραστηριότητας που αποκαλούμε «εργασία».

Η κατάταξη των μορφών εργασίας που συναντώνται στους τρεις «τομείς» της οικονομίας έγινε σύμφωνα με δύο κριτήρια: (1) Αν παράγουν προϊόν για την αγορά και συνεπώς αν δημιουργούν χρηματικό εισόδημα και (2) αν το εισόδημα υπόκειται σε φορολογία και η εργασία θεμελιώνει δικαιώματα κοινωνικής ασφάλισης.

Από τα δύο αυτά κριτήρια εξαρτάται αν η εργασία είναι δυνατό να μετρηθεί και να αποτιμηθεί, τουλάχιστον με τις υπάρχουσες μεθόδους συλλογής στοιχείων.

1. Άτυπη οικονομία

Στην άτυπη οικονομία εντάσσονται δύο μορφές εργασίας, η οικιακή και η εθελοντική. Ως *οικιακή εργασία* ορίζουμε τη δουλειά που απαιτείται για να γίνει δυνατή η κατανάλωση και η συντήρηση και αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού της οικογένειας ή του νοικοκυριού και όχι την εργασία που παράγει εμπορεύσιμα αγαθά μέσα στην οικογενειακή εστία.

Η οικιακή εργασία παρουσιάζει προβλήματα τόσο στη μέτρηση του μεγέθους της όσο και στην αποτίμηση της αξίας της. Ως προς τη μέτρηση της δαπάνης χρόνου (πόσες ώρες εργασίας), οι δυσκολίες πηγάζουν από τη χωρική τοποθέτηση της δραστηριότητας αυτής στον ιδιωτικό και απροσπέλαστο χώρο του σπιτιού, στη χρονική ασυνέχεια παροχής της και στην ακανόνιστη διάρκειά της. Ως προς το δεύτερο, η δυσκολία έγκειται στο γεγονός ότι το προϊόν της οικιακής εργασίας δεν εισέρχεται στο κύκλωμα της αγοράς, ώστε να αποτιμηθεί από τις δυνάμεις της προσφοράς και ζήτησης.

Η διάχυση της οικιακής εργασίας στο χρόνο παραπέμπει στις παραγωγικές δραστηριότητες πριν την εγκαθίδρυση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Τότε η ημέρα δεν χωριζόταν στο χρόνο του εργοδότη και στον «ελεύθερο χρόνο», ούτε υπήρχαν ωράρια εργασίας με τακτές παύσεις και αργίες. Η μέτρηση του χρόνου δεν γινόταν με βάση μια αφηρημένη μονάδα (μία ώρα), αλλά προσδιοριζόταν από τη διάρκεια των εργασιών που έπρεπε να γίνουν στο χωράφι, στο στάβλο ή στο σπίτι, από τις εποχές και τα φυσικά φαινόμενα, από τους βιολογικούς ρυθμούς των ανθρώπων και τους φυσικούς ρυθμούς των ζώων τους και από τις θρησκευτικές τελετές και κοινωνικές λειτουργίες του χωριού. Πρόκειται για μια αντίληψη του χρόνου που ο ιστορικός Ε. Π. Τόμσον αποκαλεί μέτρηση «με βάση τη δουλειά που πρέπει να γίνει».⁶

Η εφεύρεση και η διάδοση του ρολογιού και η χρησιμοποίησή του από τους βιομηχάνους επέτρεψε τη σύμπτυξη της εργασίας στο χώρο (του εργοστασίου) και στο χρόνο (του ωραρίου) και κατέστησε μετρήσιμες ως «εργασία» ετερόκλητες τέχνες, όπως την κεραμική, την υφαντική, τη ναυπήγηση πλοίων και τη βυρσοδεψία. (Πριν επιτευχθεί αυτό, το άτομο ταυτιζόταν με την τέχνη του - «πεταλωτής», «υφάντρα»-, όχι με τη σχέση εργασίας του - «εργάτης» ή «εργαζόμενος».)

Δεν έγινε το ίδιο με τις οικιακές εργασίες, που συνέχισαν να υπακούουν στους ρυθμούς του οικογενειακού κύκλου και στις αναγκαιότητες που επέβαλλαν οι ίδιες οι δουλειές που έπρεπε να γίνουν, και όχι στη λογική της εκμετάλλευσης ή της αξιοποίησης του χρόνου. (Η αποθέωση της αρχής της αξιοποίησης του χρόνου έγινε στο πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα, με την εφαρμογή του τεϊλορισμού και της «μελέτης του χρόνου και των κινήσεων» των εργαζομένων.)

Οι λόγοι που οι οικιακές εργασίες δεν υπήχθησαν ολοκληρωτικά στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και στη συστηματοποιημένη μαζική παραγωγή δεν είναι μόνο γιατί αυτό θα ήταν, ενίοτε, οικονομικά ασύμφορο για το κεφάλαιο ή γιατί η εργατική οικογένεια αντιστάθηκε στην προλεταριοποίηση όλων των μελών της, αλλά και γιατί αυτές αποσκοπούν στη δημιουργία ενός περιβάλλοντος που να προστατεύει την ατομικότητα, τη «διαφορά» των μελών του νοικοκυριού. Όσο πιο τυποποιημένη και ελεγχόμενη είναι η συμπεριφορά του εργαζομένου στην αγοραία εργασία του, τόσο πιο έντονα επιζητείται στο οικογενειακό άσυλο η τεμπελιά, το χάσιμο του χρόνου, η αυτονομία δράσης και η συναισθηματική πλήρωση.

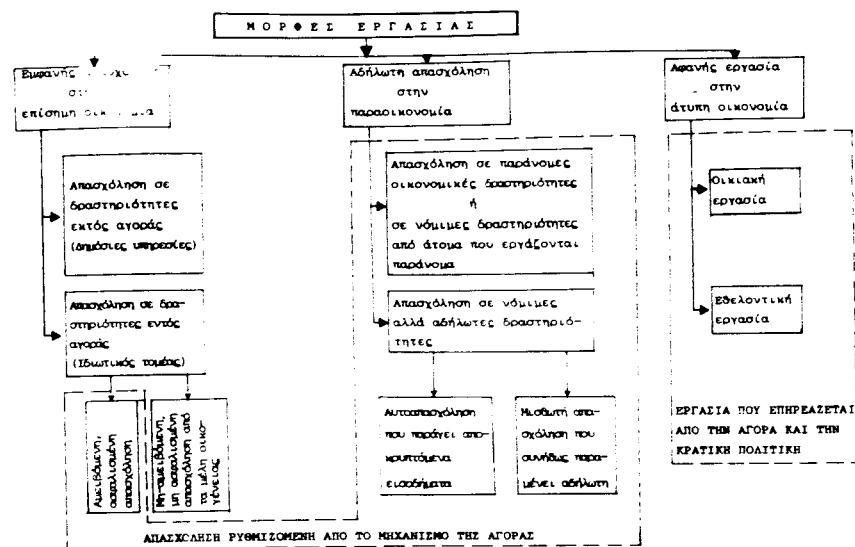
Όμως η ίδια η οικιακή εργασία, ακόμα και όταν αντιστέκεται στις επιβαλλόμενες από την αγορά «νόρμες ποιότητας», του «λευκότερου και από το λευκό» και των «αόρατων τζαμιών», εφόσον εκτελείται πάντα από το ίδιο άτομο, γίνεται εξίσου αλλοτριωμένη με τη μισθωτή σχέση. Όσο μελάνι έχει χυθεί από τους μαρξιστές για να αναλύσουν την εκμετάλλευση και την αλλοτρίωση του εργαζομένου στον καπιταλισμό, άλλο τόσο μελάνι έχει χυθεί από τις φεμινίστριες για να σηλητεύσουν τη «φυλακή του σπιτιού» και την αλλοτρίωση και εκμετάλλευση της νοικοκυράς.

Με τον προβληματισμό που ανέπτυξε το γυναικείο κίνημα την τελευταία τριακονταετία, η οικιακή εργασία αναδείχθηκε σε αντικείμενο άξιο μελέτης στις κοινωνικές επιστήμες, επανακτώντας το status του ως χώρου παραγωγής. Στην οικονομική σκέψη αυτό είχε γίνει δεκτό στη μαρξιστική σχολή,⁷ αλλά στην κυρίαρχη

χούσα νεοκλασική παράδοση το νοικοκυριό ήταν εξ ορισμού καταναλωτική μονάδα (πράγμα που γνωρίζει και ο πρωτοετής φοιτητής των οικονομικών από το εισοδηματικό κύκλωμα).

Ενδιαφέρον είναι ότι η αντίληψη του νοικοκυριού ως παραγωγικής μονάδας

Σχήμα 1⁵

από τη νεοκλασική σχολή ξεκίνησε από τη θεωρία της μέτρησης και της κατανομής του χρόνου. Σύμφωνα με τη θεωρία του G. Becker,⁸ ο χρόνος έχει κόστος σε οποιαδήποτε δραστηριότητα και αν δαπανάται. Έτσι ακόμα και η σχολή, ο «ελεύθερος χρόνος», έχει κόστος ευκαιρίας, δηλαδή το διαφυγόν εισόδημα από την εναλλακτική του χρήση.

Το παράδειγμα του Becker είναι εύγλωττο: το κόστος της παρακολούθησης ενός θεατρικού έργου δεν περιορίζεται στην αγοραία τιμή του (δηλαδή στην αγορά του εισιτηρίου), αλλά περιλαμβάνει και το κόστος ευκαιρίας του χρόνου που αφιερώνεται στην παράσταση.

Από αυτό το σημείο ήταν εύκολο πια να γίνει το άλμα στη θεωρία της παραγωγικής κατανάλωσης. Ο Becker υποστηρίζει ότι ακόμη και η πιο στοιχειώδης μορφή κατανάλωσης, όπως π.χ. το φαγητό, απαιτεί την εισροή εμπορευμάτων (τα υλικά, τα σκεύη) και χρόνου. Όμως ο συνδυασμός των εμπορευμάτων και του χρόνου εργασίας - μπορούμε να πούμε, η τεχνική της παραγωγής - δεν είναι αναγκαστικά σταθερή. Έτσι, είναι δυνατό να επιλέξει το νοικοκυριό μια «τεχνική έντασης χρόνου» (να προπαρασκευαστούν ένα-ένα τα υλικά εξαρτήσης), μια ενδιάμεση τεχνική (να χρησιμοποιηθούν ημιεπεξεργασμένα τρόφιμα, όπως κατεψυγμένα προϊόντα, έτοιμες σάλτσες κ.λπ.), ή να χρησιμοποιηθεί μια τεχνική «έντασης εμπορευμάτων» (να αγοραστεί φαγητό σε πακέτο). Η τελική επιλογή τεχνικής θα

εξαρτηθεί από το κόστος ευκαιρίας του χρόνου των μελών ή του μέλους του νοικοκυριού που είναι επιφορτισμένο(ο) με τη συγκεκριμένη εργασία, από τις τιμές των υποκατάστατων εμπορευμάτων και από τις προτιμήσεις του νοικοκυριού.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, αν ο μισθός που μπορεί να κερδίσει το μέλος του νοικοκυριού (που εκτελεί τις οικιακές εργασίες) στην αγορά είναι υψηλό, τότε προφανώς το κόστος ευκαιρίας της παρασκευής γευμάτων έντασης χρόνου θα είναι απαγορευτικό για το νοικοκυριό και θα αποτελεί μια μη-ορθολογική κατανομή του παραγωγικού χρόνου των μελών του. Το υπόδειγμα αυτό της μεγιστοποίησης της ευημερίας του νοικοκυριού ως συνόλου δείχνει με ποια κριτήρια γίνεται η εσωτερική κατανομή των ανθρώπινων πόρων του νοικοκυριού στις διάφορες, εναλλακτικές δραστηριότητες, και πώς οι αποφάσεις αυτές επηρεάζονται από τις τιμές των υποκατάστατων αγαθών στις αγορές προϊόντων και τις τιμές της εργασίας στην αγορά συντελεστών. Τα μόνα ζητήματα που δεν εξηγεί το υπόδειγμα είναι γιατί ορισμένα νοικοκυριά απολαμβάνουν υψηλότερο επίπεδο ευημερίας (βρίσκονται σε ανώτερη καμπύλη αδιαφορίας) από άλλα, και γιατί στην εσωτερική κατανομή των πόρων τα άρρενα μέλη της οικογένειας τείνουν να απασχολούνται σε αμειβόμενη, αγοραία εργασία, ενώ τα θήλεα στην απλήρωτη οικιακή. Η απάντηση ότι το κόστος ευκαιρίας για τους άνδρες στην οικιακή εργασία είναι

λέτες «του χρόνου και των κινήσεων» των εργαζομένων στο εργοστάσιο, προσπαθούν, χρησιμοποιώντας την αφηρημένη μονάδα του χρόνου ως μέτρο, να τυποποιήσουν τις χρονικά διασκορπισμένες και ετερόκλητες οικιακές δουλειές σε μετρήσιμη διάρκεια εργασίας, όπως οι

σωστή και να είναι η άποψη ότι το νοικοκυριό είναι μια περίπλοκη παραγωγική μονάδα, η οποία, με εισροή απλήρωτης εργασίας, παράγει αγαθά και υπηρεσίες με αδιαμφισβήτητη οικονομική αξία, η αποτίμηση αυτής της αξίας, είτε στο μακροοικονομικό επίπεδο (π.χ. ως ποσοστό του εθνικού προϊόντος) είτε στο μικροοικονομικό, είναι μια εξαιρετικά δύσκολη υπόθεση.

Το πιο επείγον πρόβλημα, από άποψη απονομής κοινωνικής δικαιοσύνης, είναι η οικονομική εξάρτηση που υφίστανται οι γυναίκες από τα μέλη εκείνα του νοικοκυριού που κερδίζουν χρηματικό εισόδημα, εφόσον στη σύγχρονη κοινωνία η οικονομική ισχύς προσφέρει ποικιλία επιλογών.

Αν θεωρήσουμε ότι το επίπεδο ευημερίας μας είναι επανυξημένο κατά ένα αόριστο αλλά σημαντικό ποσοστό, εξαιτίας της οικιακής εργασίας, το οποίο δεν μπορεί να εκφραστεί σε τιμές, το ζήτημα μπορεί να θεωρηθεί ως πρόβλημα διανομής.

Όπως έχουμε δεχτεί ότι η διανομή που κάνει η αγορά εργασίας δεν είναι δίκαιη και ότι το κράτος πρέπει να κάνει αναδιανεμητικές παρεμβάσεις, έτσι μπορούμε να επεκτείνουμε τη συλλογιστική μας για να καλύψει μια δραστηριότητα που δεν υπεισέρχεται άμεσα στο κύκλωμα της αγοράς και να επιδιώξουμε τη δικαιότερη διανομή ορισμένων αγαθών, όπως η οικουμενική σύνταξη και η οικουμενική ιατρική περιθαλψη, καθώς και την εγγύηση ενός ελάχιστου ατομικού εισοδήματος. Αν και στην οικονομική συγκυρία των ελλειμμάτων του δημόσιου τομέα, αυτά ακούγονται ουτοπικά, το θεωρητικό τους υπόβαθρο είναι το ίδιο με αυτό πληθώρας μεταβιβατικών πληρωμών του κράτους.

Η άλλη πτυχή του ζητήματος της οικιακής εργασίας είναι αυτή της διαίρεσής της κατά φύλο, δηλαδή η σύνδεση της απλήρωτης οικιακής εργασίας με τις γυναίκες. Αυτή η πτυχή έχει σχέση με την κοινωνική ιδεολογία για τους ρόλους των φύλων, η οποία όμως βαθμιαία μπορεί να αλλάξει με την εξασφάλιση ισοτιμίας στην πρόσβαση στην αγοράια απασχόληση των γυναικών και συνεπώς στην πληρωμένη εργασία. Εξάλλου όταν το 1978 εξισώθηκε το ημερομίσθιο ανδρών και γυναικών στη γενική συλλογική σύμβαση εργασίας, αυτό δεν έγινε γιατί οι στατιστικοί και οι οικονομολόγοι έπεισαν με τις μεθόδους τους και τα στοιχεία τους ότι η παραγωγικότητα των δυο φύλων είχε επitelously εξισωθεί, εν έτει 1978, αλλά γιατί ο συνταγματικός νομοθέτης εξέφρασε μια δεοντολογική αρχή που απηχούσε και τις πεποιθήσεις των κοινωνιών.

Η δεύτερη μορφή εργασίας που εντάσσεται στην άτυπη οικονομία είναι η *εθελοντική εργασία*. Αν η χωροθέτηση της οικιακής εργασίας στα άδυτα του ιδιωτι-

δυσαναλογία υψηλότερο από αυτό των γυναικών, και άρα ασύμφορη η απασχόλησή τους σ' αυτές, είναι ταυτολογία. Βεβαίως η αναπαραγωγική λειτουργία μειώνει τις σχετικές ευκαιρίες δράσης των γυναικών, αλλά η οργάνωση της κοινωνίας μετατρέπει μια περιορισμένη διάρκεια βιολογική λειτουργία σ' ένα άτεγκτο ιδεολογικό καταναγκασμό που περιχαράκωνει τους ρόλους των φύλων και προσδιορίζει τη συμπεριφορά τους από τη γέννηση ως το θάνατο.

Στο χώρο του σπιτιού, λοιπόν, που πραγματοποιείται η αναπαραγωγή -βιολογική και κοινωνική- πραγματοποιείται και η παραγωγική κατανάλωση των νεοκλασικών (ή η παραγωγή αξιών χρήσης των μαρξιστών) και τον πρωταγωνιστικό ρόλο και στις δύο παίζουν οι γυναίκες, είτε συμμορφούμενες προς τις «ορθολογικές αποφάσεις» του νοικοκυριού για την πιο συμφέρουσα κατανομή του χρόνου των μελών (σύμφωνα με τους νεοκλασικούς), είτε βελτιώνοντας το καταναλωτικό πρότυπο της οικογένειας με εντατικοποίηση της εργασίας όταν μειώνεται ο οικογενειακός μισθός του συζύγου (κατά τους μαρξιστές).

Πρόσφατα έχουν γίνει προσπάθειες μέτρησης της δαπάνης χρόνου στις οικιακές εργασίες, που έχουν γνωρίσει κάποια επιτυχία.⁹ Χρησιμοποιώντας τεχνικές άμεσων ερευνών, σκοπούν στον υπολογισμό του χρόνου που δαπανάται σε κάθε εργασία (time budget surveys). Οι έρευνες αυτές, οι οποίες θυμίζουν κάπως τις με-

πρώτοι βιομηχανικοί κατάφεραν, με την πειθαρχία του ρολογιού, να μετατρέψουν τα επαγγέλματα και την τέχνη με την εσωτερική λογική τους σε ομοιόμορφη εργασία που μπορεί να μισθωθεί.

Η μέτρηση της δαπάνης του χρόνου όμως είναι το μισό του εγχειρήματος και ίσως το πιο εύκολο. Το άλλο μισό είναι η αποτίμηση της οικιακής εργασίας ώστε να ικανοποιηθεί και εδώ, όπως και στην αγοράια εργασία, η συνθήκη ότι η εργασία δημιουργεί εισόδημα.

Συνήθως η αποτίμηση της αγοράιας εργασίας γίνεται είτε με βάση την αξία της *εισοδής χρόνου* (π.χ. αμοιβή με βάση ένα καθορισμένο ωρομίσθιο, όπως στη μισθωτή εργασία) ή με βάση την αξία της *εκροής προϊόντος* (όπως π.χ. στην αυτοαπασχόληση). Το πρόβλημα με την πρώτη μέθοδο είναι ότι, αν προσπαθήσουμε να υπολογίσουμε το μισθό που θα πετύχαινε η νοικοκυρά στην αγορά εργασίας, θα έπρεπε να λάβουμε υπόψη μας ότι το ύψος του μισθού διαμορφώνεται σε μεγάλο βαθμό από την προσφορά και ζήτηση, και συνεπώς ο μισθός που θα πετύχαινε μια νοικοκυρά δεν θα ήταν ο ίδιος αν όλες οι νοικοκυρές αποφάσιζαν να αναζητήσουν πληρωμένη απασχόληση. Το ίδιο συμβαίνει και με την αποτίμηση του προϊόντος της οικιακής εργασίας: έτσι η τιμή ενός γεύματος στο εστιατόριο, υπό τις επικρατούσες συνθήκες, δεν θα ήταν η ίδια αν όλοι αποφάσιζαν να γευματίζουν πάντα σε εστιατόρια.

Είναι προφανές ότι όσο θεωρητικά

κού χώρου του σπιτιού είναι ένα από τα στοιχεία που την καθιστούν αόρατη και κοινωνικά μη αναγνωρισμένη, η εθελοντική εργασία, η οποία προσφέρεται σε κοινωνοφελείς, μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς,¹⁰ βρίσκεται στον αντίποδα της πρώτης, γιατί συνήθως διεξάγεται στη δημόσια σφαίρα, αλλά και η κοινωνική αναγνώριση και επιβράβευσή της είναι βασικό χαρακτηριστικό της στοιχείο.

Το προϊόν της εθελοντικής εργασίας εν μέρει ανταλλάσσεται στην αγορά (π.χ. χειροτεχνήματα που πωλούνται για να ενισχύσουν κάποια φιλανθρωπική οργάνωση) και εν μέρει καταναλώνεται απ' ευθείας από τους αποδέκτες του (π.χ. δωρεάν νομικές συμβουλές σε φτωχές εργαζόμενες ή επισκέψεις σε κατάκοιτους ηλικιωμένους στο σπίτι τους).

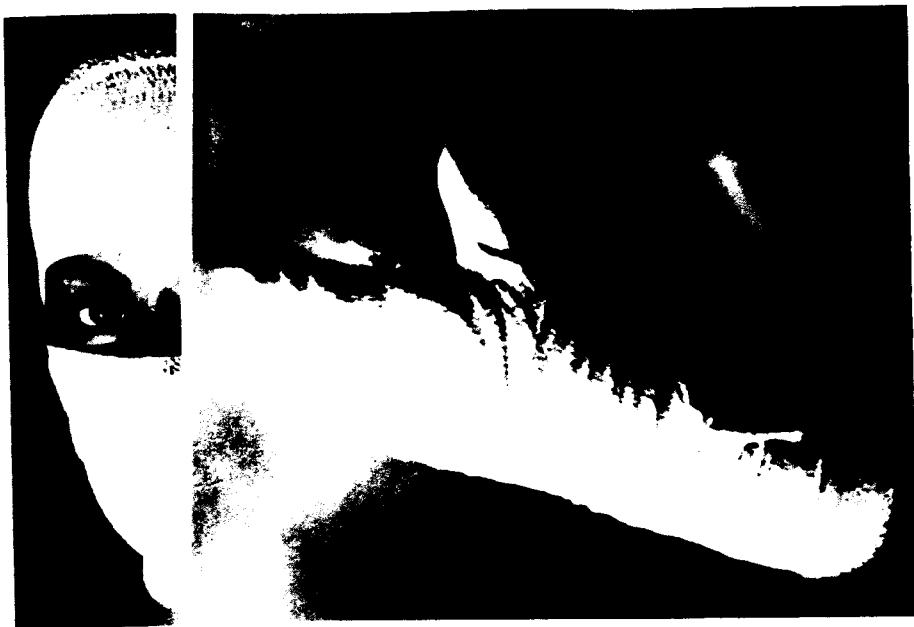
Η μέτρηση και η αποτίμηση της εθελοντικής εργασίας είναι δύσκολη και με τη μέθοδο της μέτρησης της εισροής χρόνου και της εκροής προϊόντος. Ως προς την πρώτη, η εισροή χρόνου για κοινωνοφελείς σκοπούς είναι ασυνεχής και ασταθής και δεν κανονίζεται από τις κρατικές ρυθμίσεις (παρά μόνο ως προς το αμειβόμενο διοικητικό προσωπικό). Ωστόσο με λεπτομερείς έρευνες στον μη κερδοσκοπικό τομέα θα ήταν ενδεχομένως δυνατό να μετρηθεί η δαπάνη χρόνου από τα άτομα που εθελοντικά προσφέρουν τις υπηρεσίες τους.

Έτσι στις Η.Π.Α. έχει εκτιμηθεί ότι 80 εκατομμύρια ενήλικοι προσέφεραν 8,4 δισ. ώρες εθελοντικής εργασίας το 1980. Αυτό ήταν ισοδύναμο με 4,2 εκατ. εργαζόμενους πλήρους απασχόλησης ή το 5% της συνολικής απασχόλησης της αμερικανικής οικονομίας.¹¹

Είναι προφανές ότι το σημαντικότερο πρόβλημα, όπως και στην οικιακή εργασία, είναι η αποτίμηση της αξίας της εθελοντικής εργασίας. Παρά το γεγονός ότι δεν αμφισβητείται η κοινωνική της αξία, ιδίως για την παραγωγή συλλογικών αγαθών κοινωνικής πρόνοιας (τα οποία ίσως να μην ήταν δυνατό να παραχθούν με αμειβόμενη εργασία), η αποτίμηση με βάση την εισροή χρόνου (ακόμα και αν υπάρχει ακριβής υπολογισμός της), με βάση τον τεκμαρτό μισθό, είναι προβληματική γιατί το ύψος του μισθού θα επηρεαζόταν ουσιαστικά από την πρόσθετη προσφορά εργασίας (ιδίως αν αυτή συγκεντρωνόταν σε επί μέρους αγορές εργασίας, π.χ. στον κλάδο υπηρεσιών πρόνοιας). Αυτό βεβαίως θα είχε αρνητικό αντίκτυπο στο εισόδημα των επ' αμοιβή απασχολούμενων.

Στη σχετική οικονομική βιβλιογραφία έχει επικρατήσει το θέμα της προσφοράς εθελοντικής εργασίας να προσεγγίζεται είτε ως καταναλώση είτε ως επενδυτική δραστηριότητα. Ως καταναλωτική δραστηριότητα η προσφορά εθελοντικής ερ-

γασίας προσδιορίζεται από την επιθυμία μεγιστοποίησης της χρησιμότητας — ή καλύτερα του οφέλους — του καταναλωτή υπό τον περιορισμό του συνολικού διαθέσιμου χρόνου του ατόμου, του ύψους του ωρομισθίου για αμειβόμενη εργασία, του ύψους του εισοδήματος από τις ερ-

αλλες από εργασία, και από τις προτιμήσεις.¹²

Σε αυτό το υπόδειγμα, ο «καταναλωτής» έχει μια τρίτη επιλογή στη γνωστή «διχοτομική χρήση» του διαθέσιμου χρόνου του: να εργαστεί σε αγοράία απασχόληση, να απολαύσει ελεύθερο χρόνο και να προσφέρει εθελοντικά την εργασία του σε μια οργάνωση της αρεσκείας του για κάποιο κοινωνοφελή σκοπό. Σύμφωνα με οικονομετρικές εκτιμήσεις, η ύπαρξη εισοδήματος από άλλες πηγές έχει θετική επίδραση στην προσφορά εθελοντικής εργασίας, ενώ αρνητική συσχέτιση παρουσιάζει ο μισθός με την εθελοντική εργασία, πράγμα που σημαίνει ότι όσο αυξάνει ο αγοραίος μισθός τόσο λιγότευει η προσφορά χρόνου εθελοντικής εργασίας. Αυτό έχει σοβαρό αντίκτυπο στην εθελοντική προσφορά των γυναικών, η οποία αναμένεται να βάνει μειούμενη όσο αυξάνουν οι ευκαιρίες μισθωτής απασχόλησης.¹³

Το τελευταίο έχει κάποια σημασία, γιατί οι γυναίκες φαίνεται να προσφέρουν περισσότερο χρόνο για κοινωνοφελείς σκοπούς από τους άνδρες, κάτι που ίσως εξηγείται από το χαμηλότερο κόστος ευκαιρίας του χρόνου τους.¹⁴ Ωστόσο τα αποτελέσματα των οικονομετρικών εκτιμήσεων δείχνουν ότι η μεγαλύτερη προσφορά εθελοντικής εργασίας των γυναικών ισχύει μόνο για τις ανύπαντρες εργαζόμενες και τις παντρεμένες εργαζόμενες με μη εργαζόμενο σύζυγο.¹⁵ Πράγμα που σημαίνει ότι η υπόθεση για το εναλλακτικό

κόστος του χρόνου εθελοντικής εργασίας αποδυναμώνεται.

Το άλλο υπόδειγμα για την ανάλυση της εθελοντικής προσφοράς εργασίας τη θεωρεί ως επενδυτική δραστηριότητα η οποία εμπλουτίζει το «ανθρώπινο κεφάλαιο» των εθελοντών. Υποτίθεται, δηλαδή, ότι η εθελοντική εργασία είναι ένα είδος μαθητείας πάνω στη δουλειά η οποία μπορεί να χρησιμεύσει για τη διεκδίκηση αμειβόμενης εργασίας. Εικάζεται, λοιπόν, ότι οι γυναίκες ενδεχομένως να προτιμούν αυτό το είδος της μάθησης και απόκτησης εμπειρίας, εφόσον δεν εγείρει θεσμικούς φραγμούς στην είσοδο (π.χ. εξετάσεις, όριο ηλικίας, προηγούμενα διπλώματα κ.λπ.).

Σε οποιαδήποτε περίπτωση, είτε θεωρήσουμε την προσφορά εθελοντικής εργασίας καταναλωτική είτε επενδυτική δραστηριότητα, το ζήτημα της αμοιβής για τους εθελοντές και τις εθελόντριες είναι μάλλον άτοπο, από άποψη απονομής κοινωνικής δικαιοσύνης, αν και η αποτίμηση της αξίας της σε μακροοικονομικό επίπεδο και η ανάλυση της διαπλοκής της με το κράτος πρόνοιας έχει μεγάλο ενδιαφέρον.

2. Παραοικονομία

Στην παραοικονομία, τον δεύτερο «τομέα» της οικονομίας, συναντώνται πολλές μορφές αδήλωτης απασχόλησης, οι

γκρουση με το νόμο και αποκρύπτεται (εννοείται ότι και το εισόδημα που παράγει διαφεύγει των φοροσυλλεκτικών υπηρεσιών του κράτους). Μια ελαχιστότατη ένδειξη για τις αναλογίες μεταξύ των παραπάνω κατηγοριών παρανόμως απασχολούμενων είναι ο αριθμός των παραβά-

οποιες, αν και μη μετρήσιμες, από την άποψη εισοδήσ χρόνου ή απασχολούμενων, διαφέρουν από την εργασία στα πλαίσια της άτυπης οικονομίας διότι δημιουργούν εισόδημα και υπάγονται στο μηχανισμό τιμών της αγοράς. Το σημείο που διαφέρουν από την απασχόληση στην επίσημη οικονομία είναι ότι το εισόδημα αυτό δεν υπόκειται σε φορολογία. Οι κύριες κατηγορίες απασχόλησης που ενδημούν στην παραοικονομία είναι οι εξής:

1. Απασχόληση σε παράνομες ή κοινωνικά ανεπιθύμητες δραστηριότητες, όπως η λαθρεμπορία, το εμπόριο όπλων και ναρκωτικών, η πορνεία, η παράνομη αλιεία, η αρχαιοκαπηλία, ορισμένες ιατρικές πράξεις που είναι ποινικά κολάσιμες (π.χ. παλιότερα οι αμβλώσεις), η λαθραία αναπαραγωγή καστών και ταινιών, η αυθαίρετη οικοδόμηση κ.λπ. ή η απασχόληση σε δραστηριότητες που είναι νόμιμες αλλά τα άτομα που συμμετέχουν σ' αυτές δεν πληρούν τις προϋποθέσεις του νόμου: π.χ. παρανόμως εργαζόμενοι αλλοδαποί και ανήλικοι, παράνομοι διπλοθεσίτες, παρανόμως υπερωριακά εργαζόμενοι ή εργαζόμενοι που δεν πληρούν τυπικές προϋποθέσεις στο επάγγελμά τους (άδειες άσκησης επαγγέλματος).

Όπως είναι κατανοητό, η απασχόληση αυτή είναι εξαιρετικά δύσκολο να καταγραφεί, είτε παίρνει τη μορφή μισθωτής απασχόλησης είτε αυτοαπασχόλησης, λόγω του ότι έρχεται σε σύ-

σέων που διαπιστώνουν οι κατά τόπους Εργατικές Επιθεωρήσεις. Κατά την πενταετία 1982-1986, διαπιστώθηκαν 8.073 παραβάσεις για παράνομες υπερωρίες, 2.158 για υπέρβαση της εβδομαδιαίας διάρκειας της εργασίας, 394 για παράνομη απασχόληση ανηλίκων και 663 για παράνομη απασχόληση αλλοδαπών.¹⁶ (Οι αλλοδαποί που είχαν νόμιμη άδεια εργασίας ήταν, το 1986, μόνο 29.005).¹⁷

Όπως είναι γνωστό, οι αριθμοί αυτοί υποεκτιμούν σοβαρά τις πραγματικές διαστάσεις του προβλήματος «παράνομη εργασία», γιατί οι επιθεωρήσεις, κατ'ιδίαν ομολογία, είναι ανεπαρκώς στελεχωμένες ενώ αντιμετωπίζουν τεράστιο αριθμό ελέγχων. Μια ένδειξη της διάστασης μεταξύ του αριθμού των παρανόμως απασχολούμενων αλλοδαπών που καταγράφει η Επιθεώρηση Εργασίας, δηλ. 663 περιπτώσεις σε μια πενταετία, και του πραγματικού αριθμού, μας δίνει η έκθεση της Συμβούλου του Γραφείου Αθηνών της Ύπατης Αρμοστείας του Ο.Η.Ε. για τους Πρόσφυγες (U.N. H.C.R.) Ε. Μεσθενάιου η οποία συλλέγοντας στοιχεία από τις πρεσβείες, από την Αρμοστεία, από διάφορες οργανώσεις αλληλεγγύης και αλλού, υπολόγισε ότι: το 1989, από τους περίπου 20.000 Αιγυπτίους που ζουν στην Ελλάδα μόνο οι 6.000 έχουν επίσημη άδεια· από τους 1.800 Ινδούς οι 1.500 δεν έχουν άδεια παραμονής ή εργασίας· από τους 5-6.000 Πακιστανούς οι 2.500 περίπου εργαζονται παράνομα· από τους 10-20.000 Φιλιπινέζους οι 7.000 έχουν άδεια

εργασίας και, τέλος, από τους 30.000 Πολωνούς οι 8.000 είναι στον κατάλογο αναμονής για μετεγκατάσταση, ενώ οι περισσότεροι εργαζονται περιστασιακά. Επιπλέον, υπάρχουν ενδείξεις ότι άτομα άλλων εθνικοτήτων, όπως Γιουγκοσλάβοι, Χιλιανοί, Κολομβιανοί, Κορεάτες, Αιθίοπες, Σουδανοί και Βιετναμέζοι, ζουν και δουλεύουν παράνομα στην Ελλάδα με χαμηλά ημερομίσθια και χωρίς ασφάλιση.¹⁸

Το πρόβλημα των ατόμων που εργάζονται παράνομα, όπως οι λαθρομετανάστες, οι μη αναγνωρισμένοι πρόσφυγες, οι ανήλικοι και αυτοί που δεν πληρούν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την άσκηση επαγγέλματος, είναι ότι συνήθως αποτελούν αντικείμενο εκμετάλλευσης και εκβιασμών. Η μέτρηση του αριθμού των απασχολούμενων είναι αβέβαιη, εξαιτίας του παράνομου της εργασίας αυτών των ατόμων, ενώ η αποτίμηση της εργασίας τους, δηλ. το ημερομίσθιό τους, επηρεάζεται από το καθεστώς παρανομίας της απασχόλησής τους (για τους λαθραίους μετανάστες το ημερομίσθιο επηρεάζεται και την ίδια την παραμονή τους στη χώρα). Ένας ερευνητής υπολογίζει ότι το κόστος εργασίας για την απασχόληση ενός παράνομα εργαζομένου είναι 50% λιγότερο από το αντίστοιχο για τον Έλληνα πολίτη.¹⁹

2. Μια άλλη κατηγορία αδήλωτης απασχόλησης ενδημεί στα ελεύθερα επαγγέλματα και στην παροχή υπηρεσιών, όπου εκτός από την επίσημη και δηλούμενη απασχόληση πολλοί εργαζόμενοι πραγματοποιούν και πρόσθετα αδήλωτα εισοδήματα. Κλασικά παραδείγματα είναι αυτά των υδραυλικών ηλεκτρολόγων, φροντιστών, κομμωτών, μελετητών, κατ'οίκον νοσοκόμων, ιατρών, δικηγόρων, λογιστών κ.λπ., οι οποίοι εργάζονται περισσότερο απ' ό,τι δηλώνουν στην Εφορία. Εδώ το πρόβλημα είναι η φοροαποφυγή, ή η φοροδιαφυγή και η μέτρηση των αδήλων απασχολούμενων ενδιαφέρει πρώτα απ' όλα το υπουργείο Οικονομικών. (Επειδή σ' αυτή την κατηγορία οι απασχολούμενοι έχουν μια κύρια δηλωμένη απασχόληση, η μέτρηση πρέπει να αφορά στον αριθμό ωρών αδήλωτης εργασίας και όχι στον αριθμό των απασχολούμενων.)

Τέλος, στην παραοικονομία εμφανίζονται διάφορες μορφές απασχόλησης με σχέση εξαρτημένης εργασίας, οι οποίες παράγουν προϊόν για την εγχρήματη αγορά και δημιουργούν εισόδημα αλλά οι εργαζόμενοι δεν έχουν κοινωνική ασφάλιση ενώ ασκείται φοροδιαφυγή. Παραδείγματα, τα οποία αφορούν γυναίκες κυρίως, είναι οι παραδουλεύτρες και οι καθαρίστριες κοινοχρήστων χώρων, και

οι εργαζόμενες στο σπίτι που αμείβονται με το κομμάτι (φασόν).

Η αδήλωτη απασχόληση φαίνεται ότι έχει πάρει κάποιες διαστάσεις και στις ημιαστικές και αγροτικές ακόμα περιοχές ιδίως κατά τη διάρκεια της τουριστικής σεζόν. Σε ορισμένες ημιαστικές ή περιαστικές περιοχές έχει παρατηρηθεί ότι η βιομηχανική παραγωγή έχει υιοθετήσει μια οργάνωση της εργασίας που δίνει έμφαση στη δουλειά στο σπίτι (αμοιβή με το κομμάτι), στην ανάθεση υπεργολαβιών σε μικρότερες μονάδες και στη χρησιμοποίηση περιστασιακού δυναμικού που έχει εποχιακές ασχολίες στη γεωργία ή / και στον τουρισμό.²⁰

Το μέγεθος της αδήλωτης απασχόλησης στην Ελλάδα εύλογα αγνοείται, αλλά υπάρχουν ενδείξεις ότι τα τελευταία χρόνια έχουν δημιουργηθεί ευνοϊκές συνθήκες για την ανάπτυξή της. Κυριότερες των ενδείξεων αυτών είναι:

(α) Έχει αυξηθεί σημαντικά το κόστος εργασίας κατά την περίοδο 1974-1985. Το πραγματικό ωρομίσθιο αυξήθηκε το 1973-79 κατά μέσο όρο 6,9% το έτος, ενώ η πραγματική προστιθέμενη αξία ανά απασχολούμενο κατά 2,7% (τα στοιχεία αφορούν στη μεταποίηση). Την περίοδο 1979-85, ενώ το ωρομίσθιο αυξανόταν κατά 3,4% το έτος, η πραγματική προστιθέμενη αξία παρουσίασε αρνητικούς ρυθμούς: -1,5%. Την περίοδο όμως 1968-73 ο μέσος ρυθμός αύξησης της προστιθέμενης αξίας στη μεταποίηση ήταν 7,8% και του πραγματικού ωρομισθίου 4,1%.²¹ Αυτά τα δεδομένα υποδηλούν ότι οι επιχειρήσεις εκείνες που στηρίζουν την επιβίωσή τους στη συμπίεση του κόστους εργασίας, με τη διατήρηση σε χαμηλά επίπεδα των μισθών, θα πρέπει να αντιμετωπίσαν δυσκολίες, τουλάχιστον στην επίσημη αγορά εργασίας. Διέξοδος γι' αυτές τις επιχειρήσεις ενδεχομένως να ήταν η στροφή στην αδήλωτη απασχόληση. Ενισχυτικό στοιχείο αυτής της στροφής μπορεί να υπήρξε και η εξίσωση των κατώτατων ημερομισθίων ανδρών-γυναικών, το 1978, στο βαθμό που η προσφυγή στη φθηνότερη γυναικεία εργατική δύναμη ήταν πια αδύνατη στα πλαίσια της νομιμότητας.

(β) Μια άλλη ένδειξη, ότι δημιουργήθηκαν κίνητρα για την αύξηση της ζήτησης αδήλωτης εργασίας, είναι η μεταβολή στη διάρθρωση του κόστους εργασίας. Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία, για τη μεταποίηση στην επίσημη οικονομία αυξήθηκε το μερίδιο της δαπάνης για κοινωνικές ασφαλίσεις από 10,1% του συνολικού κόστους εργασίας για τον υπάλληλο, το 1973, σε 19% το 1984. (Τα αντίστοιχα μεγέθη για τους εργάτες ήταν 14,2% και 18,7%).²² Η αποφυγή πληρωμής των εργοδοτικών εισφορών για τις κοινωνικές ασφαλίσεις είναι

ένα από τα βασικά κίνητρα για τη ζήτηση αδήλωτης εργασίας.

(γ) Έγιναν ορισμένες αλλαγές στο θεσμικό και νομικό πλαίσιο των εργασιακών σχέσεων στην επίσημη οικονομία: απαγόρευση των απολύσεων πάνω από ένα όριο, ίδρυση επιχειρησιακών σωματείων που δεν ήταν ελεγχόμενα από το συγκεντρωτικό και γραφειοκρατικό συνδικαλιστικό κίνημα, προστασία των συνδικαλιστών από απολύσεις και απαγόρευση του λοκ-άουτ, ίδρυση επιτροπών ασφάλειας και υγιεινής σε επίπεδο επιχείρησης κ.λπ.

Οι παραπάνω παράγοντες ευνοούν τη ζήτηση αδήλωτης απασχόλησης, ιδίως σε μικρού μεγέθους μη ανταγωνιστικές επιχειρήσεις, που επιβιώνουν (ενίοτε ανθούν) όχι λόγω τεχνολογικών καινοτομιών ή εξορθολογισμού της οργάνωσης της παραγωγής, αλλά λόγω χαμηλού κόστους εργασίας και κυρίως προσαρμοστικότητας στις διακυμάνσεις της ζήτησης και στις μεταβολές των προτιμήσεων των καταναλωτών.

Αλλά και από την πλευρά προσφοράς εργασίας, η αποφυγή της φορολογίας και των εισφορών για κοινωνικές ασφαλίσεις, η δυνατότητα άντλησης πρόσθετου (έστω πρόσκαιρου) εισοδήματος και η ευχέρεια συμπληρωματικότητας των απασχολήσεων (και των εισοδημάτων), αποτελούν κίνητρο για την αποδοχή αδήλωτης εργασίας ευνοώντας έτσι την πολυαπασχόληση, τόσο στα κατώτερα όσο και στα μεσαία και ανώτερα εισοδηματικά κλίμακα.

3. Επίσημη οικονομία

Στην επίσημη οικονομία τα πράγματα είναι πιο απλά για τη μέτρηση των απασχολούμενων και του χρόνου προσφερόμενης εργασίας, με εξαίρεση την κατηγορία «συμβοληθούντα και μη αμειβόμενα μέλη οικογενείας», όπου αν και υπάρχουν τα σχετικά επίσημα στοιχεία, αυτά είναι αμφισβητούμενης αξιοπιστίας. Η μεγάλη πλειοψηφία των απασχολούμενων αυτής της κατηγορίας είναι γυναίκες - το 79,1% του συνόλου - οι οποίες αποτελούν και το 34% του συνολικού οικονομικώς ενεργού πληθυσμού των γυναικών. Οι περισσότερες γυναίκες σ' αυτή την κατηγορία εργάζονται στην οικογενειακή γεωργική εκμετάλλευση - 75% -, ενώ 25% απασχολούνται σε οικογενειακές επιχειρήσεις στο μη γεωργικό τομέα.²³

Το χαρακτηριστικό αυτής της μορφής εργασίας είναι ότι, ενώ παράγει προϊόν που μπορεί να ανταλλάσσεται στην αγορά και συνεπώς δημιουργεί εισόδημα, το εισόδημα αυτό δεν αποτελεί αμοιβή για εργασία αλλά «κέρδος» της οικογενειακής

επιχείρησης, το οποίο (με εσωτερικούς κανόνες διανομής) μοιράζεται στα μέλη. Ακριβώς όμως επειδή οι κανόνες είναι άγραφοι, ισχυρός από νομική άποψη είναι ο ιδιοκτήτης της επιχείρησης, ενώ η απασχόληση των υπόλοιπων μελών δεν θεμελιώνει έννομη απαίτηση στο εισόδημα. Είναι ενδιαφέρον, στην προκειμένη περίπτωση, ότι εναπόκειται στο Οικογενειακό Δίκαιο (μετά τη μεταρρύθμισή του) να προστατεύσει τη συνεισφορά της συζύγου στα αποκτηθέντα μετά το γάμο περιουσιακά στοιχεία, μιας και η προσφορά εργασίας μεταξύ συζύγων, παιδιών και γονέων θεωρείται από το Εργατικό Δίκαιο ως «οικογενειακή σχέση εργασίας» και δεν διέπεται από τις διατάξεις για τη μισθωτή σχέση ή τις διατάξεις του Αστικού Κώδικα για τις εταιρικές σχέσεις.

Οι μορφές εργασίας που παρουσιάζονται στο Σχήμα 1 δεν είναι βέβαια στατικές ούτε στεγανές ούτε ορισμένες κατηγο-

ρίες του πληθυσμού ασκούν αποκλειστικά μια απ' αυτές. Αντιθέτως, το χαρκτηριστικό των σύγχρονων οικονομιών, και ακόμη πιο έντονα της ελληνικής οικονομίας, είναι η ρευστότητα των κατηγοριών, η κίνηση από τη μια στην άλλη, αλλά και η ταυτόχρονη ένταξη σε περισσότερες από μια κατηγορίες εργασίας.²⁴

Η απαίτηση για περισσότερα και πιο αξιόπιστα στατιστικά στοιχεία για την ολική εργασία των γυναικών δεν μπορεί να ικανοποιηθεί από τους παραδοσιακούς ορισμούς των στατιστικών υπηρεσιών (μισθωτός, αυτοαπασχολούμενος, νοικοκυρά, επιχειρηματική δράση, εισόδημα κ.λπ.) ούτε από τις γνωστές απογραφικές μεθόδους.

Ίσως περισσότερο υποσχόμενες μέθοδοι να είναι: οι έρευνες μικρότερων πληθυσμιακών συνόλων σε περιορισμένη γεωγραφικά έκταση, η ανίχνευση των συνθηκών στις τοπικές αγορές εργασίας, οι δειγματοληπτικές έρευνες περιορισμένου αντικειμένου, οι συνεντεύξεις και άλλοι τρόποι συγκέντρωσης δεδομένων που χρησιμοποιούνται σε άλλους κλάδους των κοινωνικών επιστημών, οι οποίες μπορούν να διαφωτίσουν, έστω τμήματα, ενός εξαιρετικά περίπλοκου και συχνά αδιαφανούς συνόλου. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γ. Κ. Μελά και Δ. Ιω. Ντελή (1981), *Τα αγροτικά ημερομίσθια και η απασχόληση στη γεωργία*, Τράπεζα Ελλάδος, Διεύθυνση Μελετών και Προγραμματισμού, Αθήνα, σ. 162.
2. Βλ. π.χ. την κλασική μελέτη των Αδ. Πεπελάση και Π. Παναγιωτόπουλου (1962), *Η πλεονάζουσα εργατική δύναμις εις την ελληνικήν γεωργίαν 1953-1960*, ΚΕΠΕ, Αθήνα, και του Αδ. Πεπελάση (1964), *Η απασχόλησις εις την ελληνικήν γεωργίαν κατά την δεκαετίαν 1969-1973*, Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα· Γ. Κιτσοπανίδη (1958), *Συγκριτικά οικονομικά αποτελέσματα ερείνης γεωργικών εκμεταλλεύσεων*, Θεσσαλονίκη. Ο Πεπελάσης αναφέρει ότι και η Επιτροπή των υπουργείων Γεωργίας, Συντονισμού και της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος, το 1951, χρησιμοποίησε συντελεστή μετατροπής 0,70 για τις γυναίκες και 0,50 για τους ανήλικους (οπ. π., σ. 48).
3. Βλ. Θ. Λιανού (1975), *Πηγαί προσφορές εργασίας εις την ελληνικήν οικονομίαν*, ΚΕΠΕ, Αθήνα, σ. 74.
4. Βλ. Ρ. Φακιολά (1974), *Αγορά εργασίας και διάρθρωσις αμοιβών εις την ελληνικήν βιομηχανίαν*, ΣΕΒ, Ειδικαί Μελέται 3, Αθήνα, σ. 91.
5. Το σχήμα αυτό βασίζεται στην κατάταξη των οικονομικών δραστηριοτήτων, από την άποψη εισοδήματος, που έκανε ο Ι.

Βαβούρας για την εισήγησή μας στο σεμινάριο «Στατιστικά Δεδομένα και Δείκτες για τον Υπολογισμό της Ολικής Εργασίας των Γυναικών: Ομάδα Εργασίας για Παραγωγούς και Χρήστες», που οργάνωσαν το International Research and Training Institute for the Advancement of Women και η Γενική Γραμματεία Ισότητας, στην Αθήνα, 11-13 Οκτ. 1988.

6. Βλ. Ε. Π. Τόμσον (1985), *Χρόνος, εργασία και βιομηχανικός καπιταλισμός* (Μετ. Β. Τομανά), Κατσάνος, Θεσσαλονίκη, σ. 15.
7. Βλ. μεταξύ άλλων: Μ. Benston (1969), «The Political Economy of Women's Liberation», *Monthly Review*, September· J. Gardiner (1975), «Women's domestic labour», *New Left Review* 89· J. Harrison (1974), «Political Economy of Housework», *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, Spring.
8. G. S. Becker (1965), «A Theory of the Allocation of Time», *Economic Journal*, 75 (299), σσ. 493-517.
9. Βλ. μεταξύ άλλων: Ann Chadeau and Caroline Roy (1985), «Relating Household's Final Consumption to Household Activities: Substitutability or Complementarity between Market and Non-Market Production», *Review of Income and Wealth* 31 (4), σσ. 387-407· Marianne A. Ferber and Bonnie G. Birnbaum (1980), «Housework: Priceless or Valueless?», *Review of Income and Wealth* 26 (4), σσ. 387-400· M. Murphy (1982), «Comparative Estimates of the Value of Household Work in the United States for 1976», *Review of Income and Wealth* 20 (1), σσ. 29-49· R. Schettkat, «The Size of Household Production: Methodological Problems and Estimates for the Federal Republic of Germany in the Period 1964 to 1980», *Review of Income and Wealth* 31 (3), σσ. 309-321.
10. Κάνουμε a priori την παραδοχή ότι εθελοντική εργασία προσφέρεται ως επί το πλείστον σε μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς, αν και μπορούν να υπάρχουν περιπτώσεις που εθελοντική εργασία μπορεί να προσφέρεται στα πλαίσια κερδοσκοπικών οργανισμών. Για παράδειγμα: ο υπάλληλος μιας εταιρείας που μετά το πέρας της εργάσιμης ημέρας προπονεί τα μέλη της ομάδας ποδοσφαίρου των παιδιών υπαλλήλων της επιχείρησης.
11. V. Hodgkinson and M. Weitzman (1984), *Dimensions of the Independent Sector*, Princeton, New Jersey, στο P. Menchik and B. A. Weisbrod, (1987), «Volunteer Labor Supply», *Journal of Public Economics* 32 (2), σ. 159.
12. Βλ. την ανάλυση της θεωρίας του καταναλωτή όπως εφαρμόζεται στη θεωρία προσφοράς εργασίας, στο Ξ. Πετρινιώτη (1989), *Αγορές εργασίας, οικονομικές θεωρίες και έρευνες*, Παπαζήσης, Αθήνα, Κεφάλαιο 4.
13. Βλ. P. Menchik and B. A. Weisbrod, όπ. π., σ. 161.
14. Βλ. σχετικά Marnie Mueller (1975), «Economic Determinants of Volunteer Work By Women», *Signs* 1 (1), σσ. 325-338.
15. P. Menchik and B. A. Weisbrod, όπ. π., σ. 177.
16. Υπουργείο Εργασίας, *Πεπραγμένα περι-*

φερειακών υπηρεσιών Υπουργείου Εργασίας για το έτος 1986, Αθήνα 9 Μαρτίου 1987, σ. 23.

17. όπ. π., σ. 29.
18. Βλ. Elizabeth Mestheneos (1989), *The Protection of Human Rights of Refugees and Foreigners in Greece*, δημοσίευτη προμελέτη για το Γραφείο Αθηνών της Ύπατης Αρμοστείας του Ο.Η.Ε. για τους Πρόσφυγες.
19. S. Soulis (1986), «Illegal Migration in Greece», στο *L'Avenir des Migrations*, OECD, Paris.
20. Βλ. μια περιγραφή των οικονομικών δραστηριοτήτων σε τρεις περιοχές (Νάξος, Καστοριά, Μεσολόγγι-Αργίνο), όπου η αδήλωτη απασχόληση των γυναικών-νοικοκυρών και των αγροτών ενισχύει το δυναμισμό ανάπτυξης των εν λόγω περιοχών παρέχοντας χαμηλότερο κόστος εργασίας και δυνατότητα προσαρμογής στις διακυμάνσεις της ζήτησης, στο Ντίνα Βαίου και Κ. Χατζημιχάλης (1987), «Νέα χαρακτηριστικά της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης και μορφές κοινωνικής αναπαραγωγής στην Ελλάδα», *Πόλη και Περιφέρεια*, 13.
21. Βλ. OECD, *Economic Outlook. Historical Statistics 1960-85*, στο Γ. Βαβούρα και Ξ. Πετρινιώτη (1989), «Απόπειρα ανίχνευσης μιας αθέατης δραστηριότητας: Η αδήλωτη απασχόληση στην Ελλάδα», στο Αφιέρωμα «Παραοικονομία», *Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας* (υπό έκδοση).
22. όπ.π. Γενικότερα για την παραοικονομία στην Ελλάδα βλ. και Π. Παυλόπουλου (1987), *Η παραοικονομία στην Ελλάδα: Μια πρώτη ποσοτική οριοθέτηση*, Ι.Ο.Β.Ε., Αθήνα· Π. Δερμενιάκη (1987), «Παραοικονομία: Μέγεθος και μορφές εμφάνισης στην Ελλάδα», *Οικονομικό Δελτίο*, Εμπορική Τράπεζα, 134, σσ. 16-53 και Σ. Λώλου (1989), «Ανεπίσημη οικονομία: Κριτικές επισημάνσεις στις ποσοτικές προσεγγίσεις», *Σύγχρονα Θέματα* 38, σσ. 34-39.
23. Βλ. ΕΣΥΕ (1988), *Έρευνα Εργατικού Δυναμικού 1987*, Αθήνα.
24. Βλ. την ανάπτυξη αυτού του θέματος στο Κ. Τσουκαλά (1985), «Πολυσθενείς φορείς και ταξικές σχέσεις στο σύγχρονο καπιταλισμό», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 56, σσ. 3-19, και (1986) «Εργασία και εργαζόμενοι στην πρωτεύουσα: Αδιαφάνειες, ερωτήματα, υποθέσεις» *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 60, σσ. 3-72.